

# VARÁZSTALANÍTÁS ÉS AMI UTÁNA KÖVETKEZIK A VALLÁS ÉRTELMEZÉSE A BIZONYTALANSÁG VILÁGÁBAN

---

MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS

*Mottó*

*„Minden Egész eltörött,  
Minden láng csak részekben lobban,  
Minden szerelem darabokban,  
Minden Egész eltörött.”*

(Ady, Kocsi-út az éjszakában 1909)

## WEBER VARÁZSTALANÍTÁSRÓL SZÓLÓ GONDOLATÁNAK EREDETE

A modern világ csökkenő mértékű vallásosságának megkérdőjelezhetetlen ténye Max Weber híres szakkifejezéséhez, a „*varázstalanításhoz*” kapcsolódik. Nyilvánvaló, hogy sok társadalomtudós szerint Max Weber a vallás eltűnése mellett érvelt a magán- és a közszférában. Az e folyamat bizonyítékairól szóló kritikákat pedig rendszeresen „*újra-varázslásnak*” nevezik, ami egy ellentétes folyamatot kellene, hogy sugalljon. Valami olyasmit, mint a vallás visszatérése, akár más formákban és helyeken, mint korábban. Szükséges tisztázni Weber eredeti, a varázstalanításról szóló elméletét, hogy megfelelőbb keretet dolgozzunk ki a vallás jelenlétének és állandó átalakulásainak értelmezésére a mai modern világban. Weber varázstalanítás fogalmának árnyalása megmutatja, hogy nem a vallásra, hanem a mágiára összpontosított, és ezért pontosabb lenne Weber érvelésének szakkifejezését „*mágiátlanításnak*”, az ezzel ellentétes folyamatot pedig „*újra-mágiásításnak*” nevezni.<sup>1</sup>

Ahhoz, hogy megértsük, mit gondolt Weber a vallás változó történelmi folyamatairól, célszerű magát Webert idézni.

Az a nagy történelmi folyamat a vallások fejlődésében, a mágia kiiktatása a világból [Entzauberung], amely a régi héber prófétákkal kezdődött, és a hellenista tudományos

---

<sup>1</sup> Az angol *de-magification* kifejezést Hans Joas használja *The Power of the Sacred: An Alternative to the Narrative of Disenchantment* (New York: Oxford University Press, 2021) című munkájában, a *de-magicking* kifejezést pedig John Cottingham Michiel Meijer és Herbert de Vriese a *The Philosophy of Reenchantment* (New York / London: Routledge, 2020) kötet 2. fejezetében.

gondolkodással együtt az üdvösség minden mágikus eszközét mint babonát és bűnt elvetette, itt ért a logikus végkifejletéhez.<sup>2</sup>

Weber érvelése nagyon egyértelműnek tekinthető. Különbséget tett a vallás és a mágia között. A varázstalanítást (*Entzauberung*) pedig a vallástörténeten belüli folyamatként értelmezi, nem pedig a társadalom és a vallás kölcsönhatásában lejátszódó folyamatként. Maga a varázstalanítás tárgya nem a vallás, hanem a mágia. Weber megközelítésének ezt a pontját emeli ki egy másik idézet a „Tudomány mint hivatás” (1917) című kései előadásából.

Korunk sorsát a racionalizáció és az intellektualizáció, és mindenekelőtt az Entzauberung der Welt jellemzi. Éppen a végső és legmagasabb értékek vonultak vissza a közéletből vagy a misztikus élet transzcendentális birodalmába, vagy a közvetlen és személyes emberi kapcsolatok testvériességébe.<sup>3</sup>

Az általa leírt és *Entzauberungnak* nevezett folyamatot a racionalitás és a mindenhez való intellektuális hozzáállás vezeti. Ennek a folyamatnak a következményei két irányba mutatnak: először a transzcendens misztikus, másodsor a testvéri kapcsolatokba. Ha emlékszünk Allport híres megkülönböztetésére, az első a vallásosság intrinzik típusa, a második pedig extrinzik. De mindkettő a vallási dimenzió belüli, és nem áll a vallással ellentétes oldalon. Annak mélyebb megértéséhez, hogy Weber mire is gondolhatott híres szakkifejezésével, a varázstalanítással, Hans Joas a 2020-ban megjelent legújabb monográfiáját szentelte, melynek címe *A szent hatalma (Die Macht des Heiligen)*. Bár nem akarok elveszni a teoretizálás útvesztőiben, mégis szükségesnek tűnik számomra, hogy Joas idézem először is Weber elvarázsolás fogalmának többdimenziós voltát illetően, másodsor pedig azért, hogy rávilágítsak, mennyire zavaros maga a fogalom.

Joas azt írta, hogy „három különböző kifejezésre van szükségünk a Weber által 'varázstalanításként' emlegetett történelmi folyamatokra: *de-magifikáció*, *de-szakralizáció* és *de-transzcendentalizáció*.”<sup>4</sup> Elemzése szerint Weber a varázstalanítás e három különböző, ugyan részben egymást átfedő dimenzióról értekezett. Minden esetben fontos tisztázni, hogy pontosan mire is gondol, ha a tágabb értelemben vett vallás különböző átalakulásainak elemzésében próbáljuk használni fogalmát.

---

<sup>2</sup> Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (London: Routledge, 2001), 61n. idézi Joas, *Power of the Sacred*, 121–22.

<sup>3</sup> Max Weber, *Wissenschaft Als Beruf*, 11. Aufl. (Berlin: Duncker & Humblot, 2011), 36.

<sup>4</sup> Joas, *Power of the Sacred*, 113.

De Joas ennél is tovább megy. „Nem egyszerűen azt állítom, hogy Weber nem volt egyértelmű ebben a kérdésben, hanem sokkal radikálisabban, hogy a varázstalanítás egész, nagy hatású narratívája ezen a fogalmi többértelműségen nyugszik.”<sup>5</sup> Joas érvelését követve bölcsen tennénk tehát, ha kerülnénk a varázstalanítás kifejezés általános értelemben vett használatát. A megfelelő elemzéshez hasznos tisztázni, hogy a vallás milyen átalakulásáról van szó. Ha nem általános értelemben vett varázstalanításról van szó, akkor a mai világ megfelelő értelmezéséhez előnyösebb a mágiátlanítás fogalma.

Malinowski híres művében, a *Mágia, tudomány és vallás* (1925) a mágiát a primitív emberek különleges képességeként értelmezte, ami révén megérti és irányítja a természetet. Eszerint a mágia olyan világkép, amely megmagyarázza az egész világra vonatkozó mindenre kiterjedő tudást, amely magában foglalja az összes közvetlen és közvetett valóságot. A mágia a primitív törzsek számára valamiféle biztonságérzetet nyújt. Bár a természetben és a szellemek világában számos fenyegetés van jelen, a mágia képes megérteni, hogyan működik a világ, és hogyan lehet azt a fenyegetések elkerülése érdekében irányítani.<sup>6</sup> Weber varázstalanítása úgy is értelmezhető, mint a világról való átfogó tudás elvesztése és az irányítási képesség elvesztése. Ez a mai világ problematikájának lényege. A vallás átalakulásai és funkciói e képességvesztés viszonylatában érthetőek meg.

Ezen a ponton megfogalmazhatjuk az első tézisünket: Weber részben a vallástörténeten belüli folyamatra, részben pedig a végső értékek retrátumának eltűnésére összpontosított.

## VALLÁS TÁGABB ÉRTELEMBEN

Míg a hatvanas években a vallás eltűnése, hanyatlása és értelmének elvesztése nyilvánvaló tapasztalat volt, a valláselméletek kibővítették a vallás dimenzióit. A keresztény hagyományban a közvetlen vallásgyakorlás és a hit dimenzióin túl egyre több vita zajlott a vallási értelmezésekről. A szekularizációs elmélet mellett és azzal párhuzamosan két másik elmélet is megjelent, amelyek a vallás kérdéseit tágabb keretek között vizsgálták. Ezek a végső és mindent átfogó dimenzió eszméjének vallásszerű jellegzetességét mutatták ki. Az egyik ilyen elméletet Peter L. Berger dolgozta ki a vallásszociológiáról szóló első nagy

---

<sup>5</sup> Uo.

<sup>6</sup> Aaron W. Hughes and Russell T. McCutcheon, „Magic,” in Aaron W. Hughes and Russell T. McCutcheon, eds., *Religion in 50 More Words* (London: Routledge, 2021), 131–137.

művében, a *The Sacred Canopy* (1967)<sup>7</sup>, a másikat pedig húsz évvel Berger után Anthony Giddens a *The Construction of Society* (1986)<sup>8</sup> című művében.

### *Szent sátor*

Berger vallásszociológiájában és társadalomelméletében kiemelkedő szerepet kap a nomosz, vagyis a társadalom társadalmon túli megalapozottságának tudata. Ezzel szemben áll az anómia, a hovatartozás érzésének hiánya. Más szóval, Berger szembeállítja a kozmoszt és a káoszt. Az előbbi a biztonságot, az utóbbi ennek a biztonságnak a fenyegetettségét jelenti. Mindkét fogalom, a nomosz és a kozmosz Berger elméletében az egyén és a társadalom saját képességén túli forrásból ered. Nem a keresztény teológiában megfogalmazott transzcendenciáról van szó. Berger nem akar látens bizonyítékot szolgáltatni Istenről. Arról van szó, hogy az ember és a társadalom önértelmezésében van egy olyan dimenzió, amely ezt az önértelmezést az antropológiai és szociológiai képességek fölé helyezi.

A vallás az az emberi vállalkozás, amely által egy szent kozmosz jön létre. Másképpen fogalmazva, a vallás a kozmizáció szakrális módszere. A szent alatt itt egy olyan titokzatos és félelmetes, az embertől eltérő, de mégis vele rokon erő minőségét értjük, amelyről úgy gondoljuk, hogy a tapasztalat bizonyos tárgyaiban lakozik.<sup>9</sup>

A bergeri értelemben vett vallás tehát a nomosz és a kozmosz szentségének tudása. Ez egy olyan emberi valóság, amely minden emberre jellemző. Pontosabban, minden emberben jelen van, mint olyan sajátosság, amely meghaladja a pusztá ösztönvilágot.

A fentiek értelmében tehát a vallás mint szent rend védelmet jelent a káosz ellen.

A szakrális kozmosz a káoszból emelkedik ki, és ez utóbbival továbbra is szörnyű ellentétként szembesül. [...] A szent kozmosz, amely meghaladja és bevonja az embert a valóság rendezésébe, így az ember végső pajzsát nyújtja az anómia rémével szemben. A szakrális kozmoszsal való „helyes” kapcsolatban lenni annyit jelent, mint védve lenni a káosz rémálomszerű fenyegetéseivel szemben. Kiesni egy ilyen „helyes” kapcsolatból annyi, mint magára maradni az értelmetlenség szakadékának szélén.<sup>10</sup>

---

<sup>7</sup> Peter L. Berger, *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*, 1st ed. (Garden City, NY: Doubleday, 1967).

<sup>8</sup> Anthony Giddens, *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*, 1st ed. (Berkeley: University of California Press, 1986).

<sup>9</sup> Berger, *Sacred Canopy*, 35.

<sup>10</sup> Uo., 36.

A vallásban az ember és a társadalom az értelmes élethez szükséges rendezett, átfogó egésznek kapja. A vallás védő valóság, amely megvéd az értelmes élet lehetőségét fenyegető káosztól. A nomosz és a kozmosz szentségének antropológiai és szociológiai alapismeretét és fontosságát a különböző rítusok és vallási tanítások stabilizálják és rutinizálják.

Eszerint a második tézisünk az, hogy a vallás (és a mágia is – később látni fogjuk) megteremti a kozmoszt, hogy megvédje a káosztól.

### *Ontológiai biztonság*

Egy másik, kicsit később megfogalmazott elmélet Anthony Giddens ontológiai biztonság elmélete, amely Bergeréhez hasonlóan érvel.

Giddens így definiálja az ontológiai biztonságot:

Bizalom abban, hogy a természeti és társadalmi világ olyan, amilyennek lennie kell, beleértve az én és a társadalmi identitás alapvető egzisztenciális paramétereit.<sup>11</sup>

Giddens a tekintély hanyatlásáról és a kétségek szaporodásáról beszél a modernitás kontextusában. Az ontológiai bizonyosság társadalmi kontextusa megerősíti a bizonytalanságot. A korábbi tekintély az ontológiai biztonságot támogatta, a tekintély megingása a biztonság iránti vágyat kényszeríti ki. Ilyen értelemben a vallás nem tűnik el a modernitásban, hanem mutálódott formában van jelen, sőt megerősödik. Az ontológiai biztonság iránti igényt képes kielégíteni. Mindenekelőtt a fundamentalizmus, amely erős és világos válaszokat ad a bizonytalan erkölcsi és társadalmi orientáció számára.

A harmadik tézisünk ennek megfelelően azt állítja, hogy a biztonság és a bizonytalanság kérdése központi szerepet kap a világ egészének megértésében és értelmezésében. A vallás kérdése ontológiai és egzisztenciális szinten is mélyen összefügg a biztonság kérdésével.

Engedtessek meg, hogy itt egy rövid kitérőt tegyek Közép- és Kelet-Európa felé, hogy tisztázzam a különbséget a hagyományos értelemben vett vallás és a vallás mint tekintély között.

Giddens érvelése, miszerint a vallás a modernitás korában a kételyekre választ adó tekintélyként van jelen, bizonyos sajátos hangsúlyokkal releváns a közép- és kelet-európai (KKE) társadalmakban. Ha a modernitást Nyugat-Európában a huszadik századra vonatkoztatjuk, akkor ez a szerves folyamat KKE-ben a második világháború után megállt. A társadalmi tekintély nyugati hanyatlásával ellentétben KKE-ben a totális diktatúra tekintélye vált uralkodóvá. Ez a hatalom vallás- és egyházellenes volt, és kizárta a vallást a

---

<sup>11</sup> Giddens, *Constitution of Society*, 375.

társadalmi nyilvánosságból. Helyette a saját kvázi-vallásos orientációját erőltette a vallással szemben. Az 1970-es és 1980-as évektől kezdve ez a totalitárius tekintély egyre inkább diszkreditálódott, egyre kevésbé volt képes kielégíteni az ontológiai biztonság követelményeit. A vallási tekintélynek ez a funkciója pedig csak a második nyilvánosságban, vallási szigeteken tudta kifejteni orientációs hatását. A kommunizmus bukása és a totális tekintély teljes hanyatlása után az egyházak visszatérhettek a társadalmi nyilvánosságba. Közben számos strukturális lehetőségük volt a vallási tekintély újrapozicionálására, maguk is megújulásra szorultak és szorulnak. Olybá tűnnek némelykor, mint a vietnami veterán, aki 20 évvel a háború befejezése után kóborolt ki az erdőből, semmit sem tudva és semmit sem értve az új békefeltételekből.

Ami az ontológiai biztonság vallási támogatását illeti, Giddens érvelésével kapcsolatban Közép-Kelet-Európában azt találjuk, hogy az emberek részéről nagy igény mutatkozik arra, hogy az egyházak választ adjanak az élet értelmére. A keresleti oldal spirituális válszokat igényel. Az egyházak azonban az intézményi dimenzióban elsősorban saját jogi és gazdasági körülményeik biztonságát keresik. Politikai és közéleti jelenlétük növekszik, de spirituális hitelességük sok kívánnivalót hagy maga után. Ha a vallást a giddensi értelemben az ontológiai biztonság támogatásaként értelmezzük, akkor azt látjuk Közép-Kelet-Európában, hogy az egyházak visszatértek ugyan, de a vallás kevésbé.

E kitérő után visszatérek a vallás tágabb értelemben vett beavatkozását követő vörös fonalamhoz, a világ egészének megértése és az egzisztenciális félelem nélküli otthonlét szükségességéhez.

### *Mitikus mátrix*

Giddens előtt Berger szent sátor elméletét mutattam be. Most visszatérek Bergerhez, a negyven évvel később megjelent másik munkájához. Berger, aki teológiai jelleggel írt a hitről, a mitikus mátrix kifejezést használta annak bemutatására, hogy az embernek szüksége van a világ átfogó megértésére, amelynek forrása és biztonsága túlmutat a társadalmi konvenciókon.<sup>12</sup> A tőle ismert tudásszociológiai alapokon azt sugallta, hogy az ember akkor élhet sikeres életet, ha tudatában van a Berger által mitikusnak nevezett mátrixnak, amely a világ átfogó megértését kínálja.

Az olyan szakkifejezések mellett, mint nomosz, kozmosz és szent sátor, Berger a „mitikus mátrix” kifejezést ugyanarra a tudatosságra vagy képzetre alkalmazta. Ennek jelentését a 2004-ben megjelent *Questions of Faith* című könyvében fejtette ki. A mitikus mátrix

---

<sup>12</sup> Peter L. Berger, *Questions of Faith: A Skeptical Affirmation of Christianity* (Malden, MA / Oxford: Blackwell, 2004).

szerint az egész emberi és természeti valóság egészként jelenik meg. Az élő és élettelen, emberi és nem emberi, egyéni és közösségi közötti határok átjárhatóak. A valóságnak ebben a mitikus felfogásában, a mátrixban az ember a kozmikus, mindent átfogó rend részének látja magát.<sup>13</sup>

A különböző kultúrák különböző neveket adtak ennek az alaphelyzetnek és felfogásnak. Az évezredek óta tartó vallási átalakulás a mai napig tart. Bár hagyományos formái hanyatlóban vannak, új formái még mindig behálózzák a kortárs kultúrát. Ugyanakkor a valóság e mitikus felfogásának ereje és hihetősége csökkenőben van. A mitikus mátrixban minden feszültség és ellentmondás végül feloldódni látszik. Ez a tudat azonban hanyatlóban van. Ezt fejezi ki Ady mottóban idézett sora: „minden egész eltört.”

A modernitás viszonyai, valamint a vallási és mágikus dimenziók átalakulása a modernitáson belül az újra elvarázsolás gondolatával hozhatók összefüggésbe. A kérdés pontosabban úgy tehető fel, hogy a mágikus és vallási források, mítoszok, rítusok és tekintélyek a korábbinál nagyobb mértékben járulhatnak-e hozzá a növekvő egzisztenciális bizonytalanságok és félelmek kezeléséhez?

Mindezek alapján megfogalmazhatjuk a negyedik és egyben utolsó tézisünket. A különböző vallási témák kutatásában nem a vallás csökkenésére vagy növekedésére vonatkozó kérdés a megfelelő megközelítés. A megfelelő kérdés a következőképpen hangzik: Milyen módon próbálja a vallási mítosz és rítus az elveszett egészet helyreállítani? Milyen módon nyújthat védelmet a vallási mítosz és rítus a káosz fenyegetésével szemben?

## ÖSSZEFOGLALÓ

Összefoglalva érveimet, először is tisztáztam az újra elvarázsolás szakkifejezést, és azt állítottam, hogy az nem a vallás visszatérését, hanem a mágia visszatérését jelenti Weber értelmében. Újra-mágiásítást jelent inkább. A következő lépésben összefoglaltam Berger és Giddens érveit, amelyek egy végső, mindent átfogó dimenzió jelenlétére vonatkoznak az emberi gondolkodásban, mint a magán- és a társadalmi élet biztonságának alapjára. Ha komolyan vesszük ezeket az utalásokat, akkor az újra elvarázsolás fókuszát a vallás kérdéséről az emberi és társadalmi önmegértés kérdése felé tudjuk áthelyezni.

---

<sup>13</sup> Uo., 23.